

Anmeldelser

Leonhards Minder – fra københavnerdrenge til landsbypræst i 1800-tallet. Udgivet af Jørgen Ravn Elkjær, Lise Gotfredsen og Lisbeth Skovgaard med forord af Erik Nørr. Syddansk Universitetsforlag 2005, 291 s., ill., indlagt CD-rom, 250 kr.

Biografier, selvbiografier og erindringer er populært læsestof, og måske skal *Leonhards Minder* tages til indtægt for en ny tendens i genren: Nemlig udgivelsen af et manuskript, forfattet i en mere eller mindre fjern fortid af en slægtning som udgiveren blev født for sent til at møde personligt, men som man, dvs. familien, ikke desto mindre synes at kende, eller i hvert fald har et forhold til, som følge af den pågældendes efterladte manuskript. Til genren hører Vibeke Binders "En pioner fra Vendsyssel," 2006, og *Leonhards Minder*. Fælles for de to bøger er, at forfatterens manuskripter, bl.a. pga. de i teksterne udførligt beskrevne gribende kærlighedshistorier, i nogle slægtled er blevet læst af og har fascineret efterkommerne, og at man i begge tilfælde har ment, at manuskripterne kunne interessere en større læsekreds, og derfor har udgivet bøger med udgangspunkt i de efterladte dokumenter. Hvor Binders bog har karakter af en biografi, som ganske vist i udstrakt grad støtter sig til J. K. Larsens efterladte manuskript, er *Leonhards Minder* i højere grad, men ikke blot, en gengivelse af originalmanuskriptet, forsynet med Erik Nørres indsigtfulde forord om "Præstefamilier i 1800-tallet" (s. 15-19), og i øvrigt med imponerende oplysende udenværker, referencer (s. 273-275), redegørelse for redaktionelle overvejelser og principper (s. 277-283), samt ordforklaringer, stamtavle mv. (s. 283-291).

Leonhards Minder er en udgivelse af Hans Abel Leonhard Hansens mere end 570 sider store håndskrevne manuskript, sprogligt bearbejdet i nænsom form, således at teksten på den ene side er tilgængelig for en nutidig læser, men på den anden side gengivet så kildetro som muligt. En ikke uvanskelig opgave, som der da også redegøres grundigt for i bogens efterskrift (s. 277-283). Københavnerdrengen og senere landsbypræsten Hans Abel Leonhard Hansen (Leonhard, som han fra bogens start kaldes

i udenværkerne, hvilket er med til at understrege familiær tilknytning) levede fra 1816 til 1896; altså i en tid, hvor man, som det ofte er blevet påstået, med en vis sandsynlighed kunne støde på Søren Kierkegaard på gaden i København, og i et århundrede, som både bød på store videnskabelige, tekniske og politiske landvinger, men også på de to slesvigske krige, med hvad deraf fulgte. På sin vis kan man sige, at vi får det hele med i *Leonhards Minder*. Geografisk bevæger Leonhard sig – meget – i København, på Fyn og i det østlige Jylland, og der redegøres i manuskriptet indgående for de mange rejser til lands og til vands, og ikke mindst de med disse forbundne besværligheder. Og ganske vist møder vi ikke Kierkegaard, men han er næsten også den eneste der mangler. Koryfæerne findes mangfoldige steder, fra C. F. Allen, J. T. Reinhardt, A. Oehlenschläger, F. C. Sibbern og H. C. Ørsted til digterne P. M. Møller, Chr. Winther og Emil Aarestrup.

Leonhard giver et glimrende billede af sin samtid, allerede i skildringen af barndommens København, som både indeholder gode topografiske beskrivelser og ærlige redegørelser for f.eks. tidens utilslørede antisemitisme (f.eks. s. 40-43). Helt nutidigt bliver det, når Leonhard ærgrer sig over, hvor lidt man i de østjyske købstæder har værnet om købstadskirkegårdene (s. 122), og når han f.eks. anfører: "I de tider taltes meget om at spare, og en måde at spare på kunne jo også være at nedlægge en af de jyske skoler" (s. 197). Set fra et kultur- og lokalhistorisk synspunkt, er det særligt Leonhards beskrivelse af lokaliteter, som kan være af interesse, særligt steder som Koldinghus (s. 176), og af adskillige kirker, herunder Norup og Hatting, hvor Leonhard selv har været præst (f.eks. s. 126, 238-240, 266-268.) På den ene side kan man med Leonhard ærgere sig over manglende pietetsfølelse over for kirkerne og særligt de gamle genstande i disse. På den anden side giver Leonhards redegørelser for en nutidig læser en god beskrivelse af de pågældende kirkers forfatning, før Nationalmuseet tog fat på de store berejsninger i 1800-tallet. Centralt i bogen står forfatterens familie, men omkring denne skrives så åndsliv, beskrivelser af måltider og mode, klædedragt, bygningsstandard og boligindretning osv. på en måde som gør, at *Leonhards Minder* kan læses med udbytte af

den, der interesserer sig for aspekter af 1800-tallets liv, og ikke mindst livet på præstegårdene i 1800-tallet. Hertil følger sig så de grundige redegørelser for byer og steder og de indgående rejsebeskrivelser, som f.eks. redegørelsen for en rejse til Lindenberg i Himmerland, hvor der berettes om den primitive færgeoverfart over Mariager Fjord til Hadsund i 1848 (s. 209-211), der først da så småt var begyndt at blive en by.

Leonhards Minder er veltilrettelagt og velillustreret med samtidigt materiale, som sammen med de udførlige billedtekster supplerer Leonhards manuskript. Skulle man ønske at vide mere end det, der er plads til i bogen, er der vedlagt denne en CD-rom med det originale manuskript, portrætter af en del af de omtalte personligheder, kort over Leonhards lokaliteter og udvalgte breve; alt sammen materiale, som ville sprænge rammerne for bogen, men som giver læseren mulighed for yderligere fordybelse, og for at komme tæt på årsagen til bogen: Leonhards håndskrevne manuskript. Og skulle man få lyst til at vide endnu mere, kan henvises til Leonhards hjemmeside, www.leonhards-minder.dk.

Leonhards Minder er sådan set ikke letlæst. Forfatteren taber til tider tråden, viser frem og tilbage, og læseren risikerer derfor også at tabe tråden. Men det er måske netop det forhold, der – trods senere bearbejdninger – bevarer en vis friskhed i manuskriptet. Når hertil så føjes det mylder af steder og personligheder, der mere eller mindre grundigt beskrives, kan man kun give udgiverne ret i, at Leonhards memoirer også har interesse for en bredere kreds af læsere (s. 9), og dertil takke for, at dette bredt anlagte kulturhistoriske dokument for det første ikke er gået til grunde, og for det andet nu har fået en udbredelse i en form, der er *Leonhards Minder* værdige.

Henrik Gjøde Nielsen

Peder Rasmussen: Reistrup. Udsmykninger og keramik, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 2006, 264 s., 349 kr.

Mange har siddet i læsesalen på Erhvervsarkivet i Aarhus og i tanker ladet blikket glide op mod loftsbuerne. Nogle har kigget væk, kigget en gang til og undret sig. Nogle har måske ligefrem tabt tråden ved synet af de gyldne insektprydede lysekroner, der er hængt op i spindelvæv fastholdt af en kreds af edderkoppelig-nende monstre. Hvad er dog det?

Svaret er: Reistrup.

Og nu er bogen her om denne Karl Hansen Reistrup, keramikker, dekorativ kunstner, maler m.m.m., skrevet af keramikker, udstillingskurator, forfatter m.m.m., Peder Rasmussen. I min paralleliseringen af kunstner og forfatter ligger, at man som læser mærker, at gemytternes overensstemmelse har været befordrende for arbejdet. Bogen er skrevet på begejstring over et livsværk og en indlevelse i en personlighed, der var en mester i sit fag, fremragende i samarbejde, og over al måde finurlig af sindelag. Reistrup skabte i 1890'erne en lang række internationalt anerkendte krukker for Kählers værksted i Næstved. Og i en tiårsperiode derefter (fra 1897) præsterer han den ene bemærkelsesværdige arkitektur- og rumudsmykning efter den anden, og det er denne del af hans værk, der er bogens hovedemne.

De fleste udsmykninger er at finde i bygninger af arkitekten Hack Kampmann, den daværende kongelige bygningsinspektør for det nordlige Jylland. Så nok er der fine eksempler på Reistrups evner som dekorativ kunstner i København (krage- og mågefiserne på Københavns Rådhus og dyreansigterne udvendigt på Hack Kampmanns del af Glyptoteket for at tage de mest markante), men stovværkerne er at finde i Jylland: det gennemdekorerede Kalø Jagtslot, det overdådigt udsmykkede Århus Teater og så altså Erhvervsarkivet, som den gang var statsbibliotek.

Og der er meget mere: pragtværker som f.eks. glasmosaikkerne i Hotel Royal i Århus og andre i Kreditforeningen i Viborg, men også mindre bygningselementer, som de humoristiske betonsnegle på Odders vandtårn, og en kæmpemæssig, doven lænkehund udført i flisemosaik over en entrédør i Nørre Sundby. Skønt.

Peder Rasmussen har rejst land og rige rundt og besigtiget værkerne. Han har talt med folk, der færdes i bygningerne til daglig, og han har lyttet til fortællinger om visse værkers omskiftelig liv.

Hans forudsætninger er blandt andet den vidende og kyndige kunsthåndværkers. Hans begejstring for Reistrup skyldes således i høj grad dennes professionelle dygtighed på det keramiske område, som når han hylder ham for den tekniske præstation i udførelsen af Lorenz Frøhlichs "Ægirs bryllup" på Københavns Rådhus.

Den samme reverens gives til Reistrups evne for samarbejde. Man forstår hans respekt for en mand, der tilpasser sine forslag til arkitektens rammer, men som også kan overraske sin arbejdsgiver med forslag på et niveau, der bringer bygningsværket op i et helt uventet luftlag.

Dertil kommer relationen til de mange lokale, kyndige og kreative håndværksmestre, der

f.eks. leverede delelementer. For i Reistrups udsmykninger finder man ikke bare keramik og glasmosaikker, men også stuk, freskomaleri og metalarbejder, og Reistrup indgik, forstår man, glad og gerne både i samarbejdet med mestrene og i sjakket på byggepladsen.

Men der er ingen tvivl om, at det er hans for-tjeneste, at tingene hænger sammen. Og hænge sammen gør ikke bare den enkelte dekoration, dekorationen hænger også sammen med arkitekturen. Ikke bare afhjælper dekorative detaljer her og der et arkitektonisk problem, der skabes også glidende overgange fra mursten til dekoration og omvendt. Dekorationen er ikke blot et værk sat op i en bygning. Der dannes i stedet en helhed, idet dekorationen er indtænkt i selve bygningskonstruktionen, som det også dokumenteres af Jens Lindhes fotos, der bidrager formidabelt til bogens formidling af stoffet.

Det tredje element i Reistrup -karakteristikken, der ifølge Peder Rasmussen giver hans værk som dekorativ kunstner dens særpræg, er det humoristiske islæt. Det kan være i form af en mus i stuk anbragt på gesimsen i den fornemme teaterfoyer eller i udtrykket af doven arrogance hos hans elskede løver. Peder Rasmussen undersøger ikke dette karaktertræk separat, men det antydes, at det kommer stærkest til udtryk, når Reistrup indgår i en gruppe. Det patetiske får større råderum, når han arbejder alene, på bekostning af charmen, drilleriet, vitsen.

Peder Rasmussen fører en fortrinlig pen. Præcise beskrivelser veksler med venlige vurderinger. Han er mild og munter i målet, som når ørne i en frise kaldes "temmelig terrængående". Han kommer helst forbi det mindre heldige i en fart eller citerer højst en andens negative dom. Men det fremgår dog, at forfatteren trods mange mesterværk-prædikater kun har ét værk, nemlig Erhvervsarkivet, som han vurderer som 'Verdensklasse'. Og det gør han altså.

Lavere i hierarkiet står udsmykningen af Marselisborg Slot. Men desværre er dette værk beskrevet så ufuldstændigt og vurderet så forsigtigt, at man får mistanke om, at der her tages hensyn til den royale ejer, eller at samme ikke har ladet 'vor udsendte' få tilstrækkelig adgang til bygningen. Ærgerligt.

Fælles for de dekorative værker i Reistrups storhedstid er præget af art nouveau. Peder Rasmussen gør således meget fint opmærksom på samspillet mellem Hack Kampmanns klassicisme og Reistrups svungne, vildtvoksende stil. I mange år har det fejlagtigt heddet sig, at art nouveau-stilen ikke havde rodfæste i Danmark. Godt at få noget andet dokumenteret så omhyggeligt som her.

At mange kritikere og kunsthistorikere har forsøgt at forbigå den pågældende periode og dens udøvende kunstnere i tavshed, imødegås bedst ved, som Peder Rasmussen gør det her, at omskrive historien. Stor ros til den indsats.

Mindre heldigt er det, at Peder Rasmussen videregiver den opfattelse, at Reistrup ikke var vellidt af de toneangivende kunstnere i samtiden, og at dette skulle være årsag til den manglende anerkendelse i det meste af et århundrede. Det er da muligt, at der ikke var stor hjertelighed mellem alle samtidens kunstnere. Men den eneste gengivne kilde til synspunktet er et Politikencitat fra 1902, som også Thirslund gengav i sin bog om Kählerværkstedet fra 1939. Så hvis det er, hvad der kan findes af dokumentation, er der snarere tale om en myte, som burde dø en stille død.

Jeg er helt enig i, at Reistrup har været uberegtiget skrevet ud af historien. Men i mine øjne deler Reistrup skæbne med mange andre art nouveau-kunstnere i ind- og udland. Der skete et formidabelt skred i formsproget op mod 1. verdenskrig. Et skred væk fra det slyngede, farverige, vilde. Men en fornyet interesse for art nouveau-kunsten opstod i 60'erne og – efter en mindre bølgedal – igen hen mod årtusindskiftet, hvor interessen for dekorationen, det kulørte og legende igen fik indpas. Peder Rasmussens egen udstilling om Kähler-keramikken på Kunstindustrimuseet i 2002, den her omtalte bog og endnu en udstilling, denne gang om Reistrup selv (Vejen Kunstmuseum, sommer 2007) har kunnet realiseres netop på grund af et sådant smagsskifte.

Tove Bendtsen

Gert Jensen: Børglum Kloster – fra kongsgård til herregård. Forlaget Vestvendssyssel, 2006. 48 s., 118 kr. *Gert Jensen: Christian Michael Rottbøll – manden bag myten.* Forlaget Vestvendssyssel, 2007. 60 s., 118 kr.

Det er en i alle måder nydelig bog Gert Jensen har leveret med *Børglum Kloster*, og tillige både god og grundig, veltillrettelagt og velillustreret. I sig selv er det en præstation at få den store og stofmættede historie fra dette stormomsuste sted presset ned på blot 48 sider, og så få både det væsentlige, hovedtræk og detaljer med: Fra vikingetidens kongsgård over middelalderens katolske bispesæde til herregården Børglum Kloster. Man kan med føje både undre sig

over den tidlige bebyggelse og at man dernæst valgte at placere et bispesæde i dette yderste, nordvestlige Danmark, hvilket skal forklares ved Børglums centrale beliggenhed, med gode transportmuligheder via Ryå, der forbandt Limfjorden med Vesterhavet.

I en række korte og koncise kapitler fortæles stedets historie, fra Kongsgård og konge (s. 6-8), over Kloster og kannikker (s. 9-18), Bispesæde og biskopper (s. 19-25), Tiden ved Reformationen (s. 26-30), og endelig Herregård og Herremænd (s. 31-46). Det lykkes Gert Jensen at trække hovedlinierne op, dygtigt suppleret med et godt billedmateriale, der giver indblik i det imponerende bygningsanlægs udvikling og egenart. Brødteksten brydes tillige af oplysende inserater eller faktabokse, eksempelvis om den interessante indridsning af en kirkegrundplan i en munkesten (s. 11), om Helligkilden og kilde-markedet (s. 14), om Antonius von Fürstenberg og Styggerne (s. 23), verdens første brev bombe (s. 38), og om hoveri (s. 41). Inseraterne er en god løsning, idet forfatteren på den måde både giver baggrundsviden og fortæller historier af næsten anekdotisk karakter med tilknytning til stedet; historier, som ville bryde kontinuiteten i brødteksten. Og naturligvis får vi også beskrevet H. C. Andersens besøg på Børglum Kloster i 1859 (s. 43). Blandt mange fremtrædende ejere findes generalbygmester og arkitekt Laurids de Thurah, som ejede stedet 1750-1756; siden 1835 har Børglum Kloster været ejet af slægten Rottbøll.

Forfatteren er opvokset på egnen og er, som alle der har set det, blevet fascineret af bygningsværket Børglum Kloster, med dets kirke og klosterbygninger m.v. Siden blev Gert Jensen rundviser på Børglum Kloster, og som sådan opfordret til at skrive en oversigt over stedets historie. Det har han så gjort, "ikke ment som det store faglitterære værk, men min fortælling om et sted, der står mit hjerte nært" (s. 3). Med *Børglum Kloster* viser Gert Jensen, at man godt kan skrive en lille bog om et stort sted og en stor historie med et uprætentiøst udgangspunkt, på en måde, så resultatet bliver elegant. Man bliver klogere på Børglum Kloster af at læse bogen, og de læsere, der endnu ikke har fundet vej så langt mod nord, må nødvendigvis føle sig draget af stedet. Gert Jensens fascination er smittende. Og der er mere i den historie.

Bogen om Børglum Kloster har på bagsiden et fotografi af klosterets mølle i modlys, med vingerne i korsstilling. Sådan har de stået siden 1942, da godsejer Rottbølls søn blev myrdet af dansk politi. Og ligesom bogen om Børglum Kloster havde et personligt udgangspunkt, hvilket bestemt ikke er det værste, knytter der sig

også erindringer om lege i forfatterens barndom til *Christian Michael Rottbøll*. Han var og er helt en på egnen, hvor der ellers var "forholdsvist mange medlemmer af det nationalsocialistiske parti" (s. 7). Her er det, emnet til trods, en mere komprimeret historie Gert Jensen binder an med, primært bygget på de erindringer som forfatteren fra barnsben har kunnet samle om Christian Michael Rottbøll, kaldet Mik, og ikke mindst på Rottbølls mange breve til forældrene, der fortsat findes i familiens arkiver.

I kronologisk form følges den unge Rottbølls liv, som tager nogle overraskende vendinger. Der redegøres for slægten Rottbøll, Miks opvækst, skole- og soldatertid (s. 10-21). Herefter er det så, at et par overraskelser indfinder sig: Mik tager på ophold på Ollerup Gymnastikhøjskole 1937-1938, hos den nazistisk orienterede Niels Bukh (s. 22-23), og han tager på sportsakademi i Berlin 1938 (s. 24-25), hvor han bl.a. overværer den "Deutsches Turn- und Sportfest" i Breslau, på samme balkon som Hitler, som han da også fotograferer på stedet (s. 24), mens de overværer en gymnastikopvisning af 30.000 gymnaster på én gang. Ingen af disse oplevelser får dog Mik, skønt han mærker fascinationen, over på den side af kridtstregen, nærmere tværtimod. Mik rejser til Argentina, vender tilbage til Europa og deltager i Den Finske Vinterkrig 1940, rejser hjem til det besatte Danmark, og når via Sverige til England i 1941 (s. 26-41). I april 1942 bliver Mik nedkastet med faldskærm i Danmark, og bliver leder af SOE her. Han deltager i modstandsbevægelsens arbejde (s. 42-47), indtil han i september 1942 bliver skudt af to danske politibetjente på en måde, der minder om en likvidering: Af de 12 skud, der blev affyret, er de seks affyret mens pistolløbet berørte kroppen (s. 48-50). Mik blev begravet på Børglum Kloster 4. november 1942 (s. 51), og i resten af bogen følger forfatteren dels Børglum Kloster under sidste del af besættelsen, dels hædringen af Mik i tiden efter befrielsen (s. 52-58). Forfatterens sans for de skæve vinkler kommer særligt til udtryk her, hvor han bl.a. redegør for den skideballe, som feltmarskal Erwin Rommel under sin inspektion af de danske dele af Atlantvolden i 1944 øser ud over en af sine officerer, idet Rommel er stærkt utilfreds med de pansergrave, der spolerede jorden omkring Børglum Kloster. Rommel kunne ikke vide, at den underlige bue, som pansergraven slog et sted, skyldes den historisk interesserede værnemagtsmajor Schumann, som af hensyn til et formodet fortidsminde ikke blot stoppede gravearbejdet i en måneds tid, for at en arkæolog fra Nationalmuseet kunne undersøge området nærmere, men altså også lod pansergraven slå en bue, for ikke at ødelægge det som skulle vise sig at være et

ganske betydeligt broanlæg, Snesbro eller Kongebroen (s. 55).

Bogen *Christian Michael Rottbøll* er af en ganske anden karakter end *Børglum Kloster*. Hvor *Børglum Kloster* er elegant, er *Christian Michael Rottbøll* allerede i sit emne dunkel, men grundig. Gert Jensen viser også her, at han kan forme sit stof til en helstøbt historie, fortalt bl.a. på baggrund af kilder, som andre ville have vanskeligt ved at tilvejebringe. *Christian Michael Rottbøll* har da også fået velfortjent udbredelse i hele landet. Udbredelsen skyldes måske, at det er en elementært god historie, næsten en "grundhistorie," om en helt. Gert Jensen skriver i forordet (s. 7), at han gerne ville have kendt Mik, og at han har haft svært ved at finde noget ufordelagtigt om sin hovedperson. Han antyder dog en til tider noget stridbar karakter (f.eks. s. 20-21), måske uden selv at bemærke det, eller måske bærer forfatteren bare over med Mik, båret som han er af fascinationen af den unge Rottbøll. Fascinationen er nemlig udgangspunktet for begge bøger, som – de mange forskelle til trods – viser hvor langt man kan komme med fascinationen, når man behandler den fornuftigt. Med den konstatering in mente, kan man kun se frem til Gert Jensens næste bog.

Henrik Gjode Nielsen

Karen Gram-Skjoldager: Grænsen ligger fast. Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-1940. Historisk Samfund for Sønderjylland 2006, 167 s., 188 kr.

Grænsestrid er et blodigt kapitel i det 20. århundredes historie. Mest berygtet er vel Hitlers stadige stormløb imod Versailles-grænsedragning. At spørgsmålet om den dansk-tyske grænse var det centrale udenrigspolitiske problem for Danmark i mellemkrigstiden, forekommer således ikke overraskende for eftertiden. I samtiden blev spørgsmålet fra de skiftende danske regeringer og ikke mindst hele det administrative apparat i offentligheden nærmest forsvundet i ihjel. Bogens første del er viet grænse spørgsmålet i udenrigspolitikken. Forfatteren dokumenterer overbevisende, hvorledes spørgsmålet i hele perioden havde den allerstørste bevågenhed bag de lukkede døre. De i samtiden fortrolige akter giver et spændende og til tider også ganske kynisk billede af en benhård – eller om man vil – realistisk og professionel håndtering af spørgsmålet langt fra offentlighedens

søgelys. Det er Karen Gram-Skjoldagers store fortjeneste, at hun i bogens anden del udvider perspektivet og dokumenterer, at grænse spørgsmålet også indenrigspolitisk var af allerstørste betydning. Hendes omfattende gennemgang af arkivmateriale fra centraladministrationens aktører følger eksemplarisk op af en undersøgelse af lokaladministrationens virke, mens inddragelsen af de vigtigste sønderjyske foreninger er mere sporadisk.

Karen Gram-Skjoldager følger fagets krav om en klar problemstilling, og hun har en skarp analytisk sans. I tilgift er afhandlingen velskrevet. Bogen er på godt og ondt en revideret udgave af hendes speciale ved Århus universitet. Processen med at skrive et historisk speciale inkluderer også en forskningsoversigt herunder en mere teoretisk fundering af emnet. I en bogudgivelse som denne forekommer de lidt umotiverede, da forskningsoversigten inddrager litteratur, der som regel har et helt andet sigte end det, der er Karen Gram-Skjoldagers, og den teoretiske del er på ingen måde bærende i hendes arbejde. Et afsæt i litteraturen om de øvrige grænser, der kom ud af Versailles traktaten, kunne have været mere perspektivrigt i forhold til det foreliggende arbejde. Det er i analyserne af det historiske materiale og aktørerne bag disse, at hun viser sin styrke - ikke i de generelle udsagn. Som i al god historisk forskning er der konklusioner, der kan diskuteres. At f.eks. Udenrigsministeriet spillede 1. violin hvad angik den førte udenrigspolitik, synes klart nok, men at ministeriet også skulle fungere som uformel konsulent for de indenrigspolitiske fagministerier i sønderjyske sager, synes at være at spænde buen lovligt hårdt. Forfatterens egne udmærkede analyser synes også at vise det modsatte. Statsministeriets væsentlige funktion dokumenteres og ikke mindst Justitsministeriet og Undervisningsministeriet, der var de direkte ansvarlige for håndteringen af de væsentligste nationalpolitiske problemer i Sønderjylland. Grænse spørgsmålet var væsentligt, men det sønderjyske spørgsmål var ikke kun et spørgsmål om grænsen.

Et andet forhold, der også anskues lidt for snævert, er spørgsmålet om de såkaldte uroløve fra 1934. Nok var forholdene i Sønderjylland med den spirende nazisme hos det tyske mindretal den direkte anledning til strammingerne, men netop formuleringen om at forbyde sammenslutninger, der havde til hensigt ved ulovlig magtanvendelse at øve indflydelse på politiske eller offentlige anliggender, var i mindst lige så høj grad rettet imod den kommunistiske trussel i hele landet. En trussel der blev opfattet som reel i store dele af mellemkrigstiden. Det herlige omslagsbillede fra Blæksprutten 1930,

der viser Stauning på talerstolen ved genforeringsfesten i Dybbøl i 1930 og frygten for, at tyske kommunister fra Hamborg ville forstyre festlighederne, kunne ellers have ledt hende på sporet.

For bogen som helhed gælder det, at Karen Gram-Skjoldager skriver med et imponerende udsyn, som i sjælden grad er baseret på en solid kildemæssig grundforskning. Vi har ikke med en forsker in spe at gøre, men med en forsker der skriver på et højt fagligt niveau.

Peter Fransen

Nordatlanten og Troperne. Forvaltningshistoriske kilder fra Færøerne, Grønland, Island og Tropekolonierne, redigeret af Erik Nørr og Jesper Thomassen. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. København 2007. 416 sider.

Nordatlanten og Troperne. Forvaltningshistoriske kilder fra Færøerne, Grønland, Island og Tropekolonierne er det femte og sidste bind af værket *Kilder til dansk forvaltningshistorie*. Som noget usædvanligt har redaktørerne husket på, at Danmark tidligere bestod af andre områder end Danmark-Norge og Slesvig, og at forvaltningshistorien også bør rumme en række øer i Nordatlanten foruden tropekolonierne. Ved at inddrage kilder fra disse områder, udgør de fem bind i serien derfor mere end en kilde-samling – det er også en introduktion til den komplekse enhed, som den danske konglomeratstat udgjorde.

Kilderne i bogen er organiseret efter geografisk område, og hvert afsnit indledes med en kort introduktion til stedets forvaltningshistorie, så læseren kan forstå områdets tilknytning til Danmark, forvaltningens opbygning og baggrunden for de trykte kilder. Disse beskrivelser er korte, præcise og velskrevne og udgør i sig selv en væsentlig del af bogen, fordi de skaber den sammenhæng, som kilderne alene ikke er i stand til. Kildebeskrivelserne i bogen følger det samme mønster. Først kommer en kort præsentation af kilden, hvor baggrunden for kilden bliver beskrevet. Dernæst følger transskriptionen og i de tilfælde, hvor originalteksten er på færøsk, islandsk eller grønlandsk findes også en dansk oversættelse, efterfulgt af korte kommentarer og ordforklaringer. Kildebeskrivelserne slutter med en beskrivelse af lovgrundlaget, forslag til anvendelse, oplysninger om, hvor kil-

den findes, samt angivelser af relevante bøger og artikler, hvor kilden er anvendt. Bagerst i bogen findes en oversigt over mål, vægt og mønt i henholdsvis Færøerne, Grønland, Island og tropekolonierne, foruden en oversigt over generel litteratur og et register, som går på tværs af alle fem bind i serien. Den stramme linje i bogens opbygning og de tilhørende beskrivelser gør, at den er let tilgængelig på trods af, at kilderne er meget forskelligartede.

Bogen er ment som en præsentation af forskellige forvaltningshistoriske kilder, og det er derfor ikke så meget indholdet som de forskellige typer kilder, der har været grundlag for udvælgelsen. Målgruppen er historikere og historiestuderende, foruden slægtsforskere og lokalhistorikere. Det er dog spørgsmålet, hvor mange danske historikere og slægtsforskere, der vil være i stand til at give sig i kast med islandske og færøske kilder, hvor sproget ikke er dansk, og hvor det da også har været nødvendigt med oversættelser. Det skal dog ikke skygge for det faktum, at bogen trods alt giver en god introduktion til alle de kilder, der bliver bragt, og at man evt. kan tyde kilderne ved hjælp af en ordbog.

Det er ved første øjekast ikke nogen underholdende bog, og det kræver da også en vis ihærdighed at læse den fra ende til anden. Gør man imidlertid det, får man et enestående indblik i livet i de forskellige dele af riget. Man får således at vide fra det færøske sjæleregister over ungdommen i Kollaþjóður menighed i 1759, at Lisbet Didricsdatter på 17 læser i bog, kan katekismus og omtrent de ti bud, og desuden er skikkelig (s. 29-30). Læseren kan se, hvilke nyheder, der blev bragt i Grønlands radioavis i 1929, hvor en brand i et fireetages hus i Oslo bliver omtalt (s. 190). I Dansk-islandsk Nævn i 1944 beklagede Jens Sørensen Vanggaard efter Islands løsrivelse, at man ikke havde sørgt for at "kolonisere" landet, og at Islands eksempel sandsynligvis ville sprede sig til Færøerne og Grønland. (s. 294-295). Og i 1770 blev det indført i negotiebogen for snoven Eleonora, at man den 22. januar havde købt en pigeslave med stående bryster for 159 rd. (s. 340). Det er således en broget samling oplysninger, læseren bliver præsenteret for i *Nordatlanten og Troperne*. I sin helhed giver bogen et billede af et forvaltningssystem, som på mange punkter var præget af ensartethed. Det giver forskellige tællinger over indbyggerne i de forskellige dele af riget således udtryk for. Det er på den anden side også tydeligt, at myndighederne på en lang række områder måtte tilpasse sig de lokale forhold.

Christina Folke Ax

Rasmus Mariager: I tillid og varm sympati. Dansk-britiske forbindelser og USA under den tidlige kolde krig. Museum Tusulanums Forlag, 2006, 574 sider, 348 kroner.

I tillid og varm sympati er den publicerede version af forfatterens ph.d.-afhandling. Det fremgår ikke helt klart, i hvilken grad der er tale om en revideret udgave, men placeringen af især teoretiske og metodiske afsnit bagest i bogen kunne tyde på, at i hvert fald en vis revision har fundet sted. Ligeledes kunne det tyde på, at målgruppen ikke alene er akademisk, men også den såkaldt alment interesserede læser. Disse bliver præsenteret for en omfattende og grundig analyse af udvalgte dansk-britiske politiske, økonomiske og kulturelle relationer samt USA's opfattelse af og rolle i heri i perioden 1945-55. Hovedsigtet er at udrede Danmarks og Storbritanniens politiske og økonomiske målsætninger. Den kulturelle vinkel fylder derfor mindst. Bogen er kronologisk disponeret i tre dele: 1) 1945-47, 2) 1948-50 og 3) 1951-55. Inden for hver periode analyseres de dansk-britisk-amerikanske relationer på de tre nævnte felter ligesom sammenhængen mellem disse indbyrdes samt en indenrigspolitisk vinkel inddrages i analysen. Analysen af disse landerelationer anvendes ydermere til at belyse mere overordnede forhold som karakteren af samarbejdet i NATO og efterkrigstidens Europa mere generelt. Især spørgsmålet om, hvilke lande der spillede den primære rolle står her centralt. Analysen gennemføres på grundlag af eksisterende forskningslitteratur, trykt kildemateriale samt et omfattende materiale fra danske, britiske og amerikanske arkiver.

Hovedsynspunktet er, at Danmark og Storbritannien efter 1945 genetablerede de politiske og økonomiske forbindelser, der havde eksisteret før krigen. I tiden lige umiddelbart efter krigen var forbindelserne særlig tætte, hvorefter der opstod uenighed på flere områder, fx i forhold til repatriering af tyske flygtninge i Danmark, et dansk militært bidrag til den britiske besættelseszone i Tyskland og en dansk-britisk handelsaftale. Forfatteren sammenfatter udviklingen i 1945-47 som en periode med genetablering og normalisering af relationerne. Storbritannien vedblev grundet delvis sammenfaldende interesser med Danmark med at være Danmarks vigtigste økonomiske samarbejdspartner frem til midten af 1950'erne. Og selv om USA overtog Storbritanniens plads som den vigtigste sikkerhedspolitiske samarbejdspartner, hvad angik det at yde Danmark reel sikkerhed, blev Storbritannien ved med at ind-

tage en vigtig rolle for Danmark både specifikt sikkerhedspolitisk og mere generelt udenrigspolitisk. Denne rolle bestod i at udgøre en modvægt til amerikanske udenrigspolitiske initiativer, der af både Danmark og Storbritannien blev opfattet som risikable for den verdenspolitiske udvikling eller den bestod – som i forbindelse med Marshall-hjælpen – i at kunne undgå at gå ind på en række amerikanske betingelser. Styrken i de nære dansk-britiske relationer lå således i et pragmatisk samarbejde, når det var i begge landes interesse. I og med at hverken Danmark eller Storbritannien havde et formuleret endemål med deres samarbejde, må dettes pragmatiske karakter understreges, konkluderer forfatteren. Danske hensyn til nordisk samarbejde inddrages også i analysen. Her er det bogens vurdering, at hensynene til Norden og Storbritannien i bund og grund ikke var modsatrettede, da det i begge tilfælde handlede om at muliggøre samarbejde med lande, der kunne udgøre foromtalte modvægt til USA.

Forholdet mellem Danmark og Storbritannien må trods de fælles interesser ikke romantiseres, mener bogen, og karakteriserer derimod relationen som "asymmetrisk". Storbritannien indtog en privilegeret stilling i dansk udenrigspolitik, men Danmark indtog ikke en tilsvarende privilegeret stilling i britisk politik. Storbritannien havde lige så tætte forbindelser med lande som Norge, Sverige og Benelux for ikke at tale om Commonwealth-landene og USA, og flere af disse spillede en langt vigtigere rolle for både britisk sikkerhedspolitik og udenrigsøkonomi. Den amerikanske opfattelse af de nære forbindelser mellem Storbritannien og Danmark (og Skandinavien i øvrigt) var generelt positivt. I et delvist neutralistisk Skandinavien var tætte relationer mellem de skandinaviske lande og Storbritannien en fordel i forhold til at knytte Vesteuropa sammen.

Bogen beretter og argumenterer gennemgående ganske overbevisende. For den alment interesserede læser er der barberet pænt ned i metodisk-teoretiske overvejelser og dem, der står tilbage er placeret bagest i bogen. For denne målgruppe kunne der måske være luget lidt mere ud i fremmedord som de ofte benyttede 'animositet', 'accentuere', 'asymmetri'.

Fra en historiefaglig betragtning savner man derimod udbredte redegørelser for bogens metodisk-teoretiske tilgang, et analyseapparat med definitioner af en række centrale begreber og betegnelser samt parametre til at karakterisere og vurdere det dansk-britiske forhold. Afsluttet om hvad udenrigspolitik er for en størrelse er næsten overraskende kort, 2½ side i en bog på 574 sider alt inkl. I disse år, hvor dansk sikkerhedspolitisk forskning jo ellers diskutere-

rer forholdet mellem ideal- og realpolitik, overrasker det, at bogen uden videre hævder, at idealpolitik ikke er sikkerhedspolitik.

Hvad angår analyseapparat og definitioner til analysen af bogens hovedemne, de dansk-britiske relationer mere specifikt, savnes også flere definitioner. Hvad betyder det fx, at det dansk-britiske forhold ikke skal "romantiseres" og at det var "asymmetrisk"? Betegnelsen "asymmetrisk" om det dansk-britiske forhold er klart for så vidt der er tale om, at der er en ubalance i forholdet, men betegnelsen siger ikke meget om, hvori ubalancen mere præcist består og i hvor høj grad, endsige hvornår, balancen tipper helt. Betegnelsen stemmer heller ikke altid overens med andre betegnelser som "dansk-britisk blokdannelse" (22), der i hvert fald umiddelbart snarere giver indtryk af et harmonisk og ligeværdigt forhold. Hvad ligger der mere præcist i betegnelser som "størst betydning", "nært forhold", "centrum for [udenrigspolitisk] orientering"? Bogen går i rette med den finske historiker Juhana Aunesluomas (JA) brug af begrebet "akse" både om forholdet mellem Storbritannien og Sverige, som JA har skrevet afhandling om, og om det dansk-britiske forhold (493). Bogen mener, at det er for stærk en betegnelse at bruge. Men hvorfor præsenteres vi ikke for en definition af aksebegrebet, ikke mindst JA's, forud for denne afvisning?

I debatten om hhv. USA's og Storbritanniens rolle i Europa efter 1945 støtter bogen synspunktet om, at de europæiske lande havde en "vigtig betydning" (504). Her savnes igen en understregning af hvilken betydning, der var tale om, hvilken rolle eller effekt, de europæiske lande konkret havde. Generelt tror jeg, at det kunne have styrket bogen, hvis den havde koblet sine empiriske analyser af landenes relationer med nogle teoretiske overvejelser om og systematiske analyser af deres "handlerum".

Disse indvendinger ændrer imidlertid ikke på, at bogen repræsenterer et omfattende arbejde og et flot stykke historisk håndværk, som ingen med interesse for dansk udenrigspolitik under den tidlige kolde krig kan komme uden om.

Kristine Midtgaard

Ole Rønne: *Den dømt eskadrille – en beretning om engelske flyvere der mødte skæbnen over Aalborg*. Lindtofte Forlag 2006, 96 s., 135 kr.

I 1978 blev kriminalassistent ved Aalborg Polit Ole Rønne sendt til Store Vildmose i Vendsyssel. Et i 1940 nedstyrtet britisk fly lå under mosens overflade, indeholdende bl.a. en 250 pounds-bombe og en stor mængde maskingeværammunition, til fare for arbejdet i mosen. I 1981 måtte endnu et flyrag fjernes ved Limfjordens sydside ved Aalborg, hvilket Rønne ligeledes blev involveret i. Fundene af de forkrøblede vrage fik Rønne til at beslutte, at han ville skaffe sig mere viden om vrage og deres historie. Det er denne viden, samt beretningen om øvrige RAF-angreb 1940-1945 på tyskernes installationer i og ved Aalborg, der præsenteres i den foreliggende bog. *Den dømt eskadrille* har været meget længe under vejs og forelå i foreløbigt manuskript i det mindste allerede i 1990. Det er forfatteren Bjarne Wagner-Augustenborgs fortjeneste at manuskriptet nu ser dagens lys, bragt til torvs af Forlaget Lindtofte. Rønne angiver beskedent sig selv "som amatør med hensyn til behandling af historisk materiale" (s. 6); en ganske unødvendig beskedenhed. Rønne har skrevet en grundig og god bog om de nedskudte flyvere ved Aalborg. Det er altså ikke samtlige angreb på Aalborg 1940-1945 der behandles, men de nedskudte fly og deres besætnings skæbne.

Emnet i sig selv er for så vidt ikke nyt. På nationalt plan foreligger Anders Bjørnvads uomgængelige "Faldne allierede flyvere 1939-1945," 1978, og på lokalt og individuelt plan findes bl.a. Kenneth Kristensens "Norman Powell krydser sine spor," Vendsyssel Årbog 2006 s. 111-124. Det nye og anderledes ved Rønnes bog er for det første at han inddrager og behandler nedstyrtede RAF-flyvere i en særlig afgrænset lokalitet, og for det andet i udstrakt grad fremstiller episoderne set fra engelsk, dansk og tysk side. Med noget som må have været meget stædig vedholdenhed har Rønne opsporet øjenvidner i Danmark og England, og ofte også ført flyvere og danske hjælpere sammen til gensyn med årtiers afstand i tid, mens det øjensynligt har været vanskeligere at opspore tyske øjenvidneskildringer, hvilket dog er lykkedes i en del tilfælde. Anstrengelser har resulteret i en bog, som tillige er elementært spændende.

Straks fra besættelsens begyndelse tog den tyske besættelsesmagt fat på at etablere en mægtig base på nordsiden af Limfjorden ved Aalborg, og næsten lige så hurtigt blev RAF opmærksom på nødvendigheden af at angribe ba-

sen, ofte med skæbnsvangre følger for flyverne. Bogen følger de enkelte angreb med grundige øjenvidneskildringer fra dansk og engelsk side, og tillige med redegørelser for hvad der skete med ligene af de omkomne flyvere og hvad der skete med de overlevende. Hvor sådanne skildringer typisk standser med at konstatere, at denne eller hin blev afhentet af tyskerne, følger Rønnest de overlevende gennem hospitalsophold og på deres videre færd gennem de tyske krigsfangelejre, til deres død der, deres befrielse i sommeren 1945, eller, for enkeltes vedkommende, på deres vellykkede flugt fra lejrene. De mange øjenvidneberetninger, som Rønnest har indsamlet, giver til tider forbløffende og meget detaljerede oplysninger. I en grundig beskrivelse af luftkampen over Aalborg og Nordjylland i august 1940 (s. 23-50), beretter agterskytten John Bristow, at han – da han ville springe ud af det brændende fly – kom til at hænge fast i lugen med hovedet nedad, hvorved han tabte sin chokoladeration ud af lommen, hvilket han ærgrede sig over. Bristow kom i øvrigt kun fri af flyet, fordi han havde for vane ikke at snøre sine støvler, så han kunne sparke sig fri. Bristows fly indgik i en eskadrille, der to gange på tre måneder blev udslettet. Den tyske side er sagen er som nævnt lidt underbelyst, men tilgodeses ikke desto mindre af Bauleiter Karl Bruns detaljerede beretning (s. 53-70) om sit virke på Luftwaffes base ved Aalborg, og sine oplevelser af luftangrebene på denne. Fra dansk side kan de mange øjenvidneberetningers detaljeringsgrad illustreres ved et eksempel fra Dorf (s. 87-88) hvor en RAF-flyver levede i skjul nogen tid i 1944. Da den pågældende blev hentet af modstandsbevægelsen, skrev han nogle ord på et stykke papir, som blev gemt i en flaske gravet ned i haven, for at skjule alle spor for tyskerne. Da befrielsen kom i maj 1945 gravede familien flasken op, og på papiret havde den canadiske flyver bl.a. skrevet en hjertelig tak for venligheden, og udtrykt sit ønske om at han og værtsfolkene måtte mødes under mere behagelige forhold. Det skete faktisk for en del, bl.a. ved Rønnests mellemkomst.

På Vadum kirkegård ved den nuværende flyvestation Aalborg, ligger 30 RAF-flyvere begravet, alle omkommet under angreb på Luftwaffes base ved Aalborg. I Rønnest bog får vi også forklaringen på, hvorledes de seks af flyverne endte der. I efteråret 1944 omkom seks flyvere under angreb i det nordjyske, og tyskerne kastede ligene ned i et hul i området ved deres baraklejr mellem Nørhalne og Vadum. I maj 1945 overtog det lokale vagtværn bevogtningen af de tyske soldater i lejren, og et øjenvidne, Jens Tjell, beretter (s. 88-89), at han havde set da tyskerne kastede de seks lig i hullet i efteråret 1944, og

nu i maj 1945 gik han rundt i lejren og spurgte soldaterne, hvor de havde begravet flyverne, men ingen ville svare. Aftenen før tyskernes afrejse bankede en tysk soldat imidlertid på ruden i den barak, hvor vagtmandskabet befandt sig, vinkede Tjell ud og gjorde ham begribeligt, at han skulle følge med. Soldaten førte Tjell ud i åbent terræn, stoppede, pegede ned mod jorden og slog derefter et kryds i luften over stedet, og hviskede med en finger for munden: "Morgen Früh – Ssss!" Et par dage senere foretog Tjell en prøvegravning på stedet, og fandt en flyverstøvle på et ben. Natten til den 2. juni 1945 bjærgede man så de seks lig fra hullet, der var så lille, at ligene ikke kunne ligge udstrakt, og søndag den 3. juni 1945 blev de behørigt begravet på Vadum kirkegård.

Ole Rønnest bog er spækket med dramatiske begivenheder og detaljer, grundige redegørelser og udredninger, der i visse tilfælde går fra klokkeslæt og angrebstidspunkter under besættelsen, og frem til årtier senere, hvor overlevende fra besættningen besøger de områder og mennesker, som de ufrivilligt måtte stifte bekendtskab med under krigen. Bogen er rigt illustreret med at enestående billedmateriale, af hvilket en stor del ikke tidligere har været publiceret. Den eneste indvending mod bogen er, at den fuldstændigt mangler en oversigt over anvendt materiale, såvel publiceret som upubliceret. Ganske vist gøres der rede for, hvem der leverer øjenvidneskildringerne i bogens brødtekst, men en samlet fortegnelse havde dog været ønskelig. Det kunne dels hjælpe dem, som måtte ønske at gå videre med Rønnests arbejde lokalt, og dels inspirere dem, der måtte ønske at udarbejde en lignende redegørelse for deres område. Det inspirerer *Den dømte eskadrille* nemlig til. Og da mere end 1.000 allierede flyvere mistede livet ved nedstyrtninger på dansk område 1940-1945, er der nok af spændende, gripende og uhyggelig lokalhistorie at tage fat på. Og hvordan det kan gøres på vellykket vis, kan man få et godt indtryk af i Ole Rønnests glimrende bog.

Henrik Gjøde Nielsen

Jens Andersen & Rudi Rolf: German Bunkers in Denmark. PRAK publishing, 2006. 240 s. 299,00 kr.

En af de subkulturer i Danmark, der trives i det stille men i bedste velgående og som er fortsat voksende, er bunkerentusiaster: Folk, som travler bakke op og klitter ned for at studere

nogle bygningsværker, som primært befinder sig ved den jyske vestkyst. For de fleste er bygningsværkerne blot nogle betonklodser, men for entusiastene er der tale om resterne efter den mest monumentale og ambitiøse militære opmarch nogen sinde; skønt i meget en torso, fortsat uovertruffen. Der er tale om den danske del af Hitlers Atlantvold, der strakte sig fra Nordkap til Pyrenæerne.

Om denne del af Atlantvolden har chefen ved MuseumsCenter Hanstholm Jens Andersen sammen med den hollandske bunkerekspert Rudi Rolf skrevet bogen *German Bunkers in Denmark*. Og det er virkeligt bogen om tyske bunkere 1940-1945. Bogens klangbund præsenteres på effektiv vis i det informative forord: De mange betonblokke "... are the ruins of what was once the Atlantic Wall..." (s. 5). Umiddelbart efter krigen blev de fleste bunkere forsejlet og hurtigt dækket af sand. Mange danskere havde foretrukket at få fjernet bunkerne – en idé som visse også i dag fra tid til anden forsøger at score politiske points på – hvilket viste sig at være for dyrt. Bunkerne blev dels opfattet som grimme ar i naturen, dels mindede de danskerne om de fem mørke år. Bunkerne repræsenterede både det nazistiske regime, og samtidig kunne de ikke indgå i den kollektive opfattelse om de tapre frihedskæmpere, som man foretrak at forbinde med perioden, al den stund bunkerne også mindede om samarbejdet med besættelsesmagten, idet bunkerne ganske vist var designede af tyskerne, men næsten udelukkende opført af danske entreprenører og af dansk arbejdskraft. Man lod i hovedsagen bunkerne ligge, og i dag er bunkerne de eneste autentiske spor i det danske landskab efter besættelsestiden. Bunkerne "... form a direct link back in history," (s. 5) som med tiden påkaldte sig stadigt mere interesse, og i slutningen af 1980'erne tog Skov- og Naturstyrelsen initiativ til en omfattende registrering af anlæggene. Meningen var, at registreringerne skulle munde ud i en database, hvilket aldrig skete. Til gengæld anvendes materialet så i *German Bunkers in Denmark*, og det er glimrende. Naturligvis fylder Atlantvolden mest, men også østkystanlæg som f.eks. Frederikshavn (s. 104-110), og alle anlæg inde i landet, fra befæstningen af Limfjordsbroerne som f.eks. Oddesund (s. 160-162) over Luftwafes baser som f.eks. Aalborg (168-173) til det meget begrænsede antal i København (s. 236), er behandlet i bogen.

Bogen indledes med en kort redegørelse for Danmarks militære geografi, danske befæstningsværker, april 1940 og den tyske militære organisation i Danmark 1940-1945 (s. 9-10), hvorefter følger en generel fremstilling af baggrund m.v. for de tyske befæstningsanlæg i

Danmark 1940-1945, herunder situationen på fronterne i Europa og dennes betydning for forholdene i Danmark (s. 11-23). Herefter gennemgås i en række relativt korte kapitler hovedlinierne for anlæggene i Danmark, herunder konstruktionstyper, planlægning, konstruktion og konstruktører, forsvarsheder, hovedkvarterer og kommandoposter, samt anlæg for artilleri, infanteri og operationelle anlæg (s. 24-53), alt holdt på det overordnede niveau, således at f.eks. forskellene på infanteriets og Luftwaffes behov i forbindelse med fæstningsbyggeri (s. 48-53), kortfattet men glimrende sammenfattes.

Herefter er det så, at *German Bunkers in Denmark* træder i karakter som bogen om bunkere. I Danmark opførtes omtrent 1781 bunkere (s. 27), og af disse findes langt de fleste fortsat, idet man i modsætning til i Holland og Tyskland ikke har gennemført store kampagner for at fjerne dem; imidlertid er mange af bunkerne i Danmark i dag skjult under klitter, og ved kysterne er der mange steder opført huse oven på bunkerne (s. 54). Men naturligvis har vej- og havneanlæg medført, at adskillige bunkere er blevet fjernet, og en glimrende oversigt over, hvad der er tilbage, herunder i hvilken stand, gives i koblingen mellem bogens generelle og specielle del (s. 54-56). I den typologiske oversigt (s. 57-101) præsenteres læseren for plantegninger af hver eneste bunkertype, som indgik i den danske del af Atlantvolden, hvilket i hovedtræk vil sige i hele Atlantvolden. Hovedparten drejer sig om bunkere fra de tyske standardbyggeprogrammer, "Regelbau," men også ikke-standardtyper og specialkonstruktioner (s. 98-101) er anført. For hver bunkertype findes en plantegning og oplysninger om, hvor mange af typen der blev bygget, hvor mange der er bevaret, hvor mange der var planlagt, type og medgået mængde beton. Hertil kommer lister over, hvor i landet og i hvilke anlæg den enkelte bunkertype indgik. For hver type henvises der i plantegningen ved et nummer til hver enkelt rums funktion. Funktionen må man så finde i en særlig liste (s. 57), der rummer 113 numre; måske lidt besværligt for læseren, men den eneste mulige praktiske løsning. Efter den typologiske oversigt følger så den geografiske oversigt (s. 102-237), hvor hvert eneste forsvarsområde, støttepunktsgruppe, modstandsrede og enkeltanlæg i Danmark gennemgås. Her redegøres indledningsvis for befæstningshistorien for den pågældende lokalitet, og for hvert enkelt anlæg i lokaliteten, rigt illustreret med nye fotografier af anlæggene, plantegninger og et godt kortmateriale med angivelse af de enkelte bunkeres placering. Bogen afsluttes med en litteraturliste (s. 238) og et stednavneregister, som også inkluderer de tyske kodenavne (s. 240), samt en

fortegnelse over den tyske fæstningsterminologi og forkortelser (s. 239).

Her er altså noget for enhver bunkerentusiast: Mulighed for at få overblik over det tyske fæstningsprogram i Danmark, mulighed for at fordybe sig i de enkelte typer hjemme i lænestolen, og mulighed for samme sted at få klarhed over, hvad der endnu findes af både synlige og mindre synlige spor, inden turen går ud i landskabet, for med bogen i hånd at undersøge ruinerne af det kolossale fæstningsbyggeri. *German Bunkers in Denmark* er uomgængelig for

enhver besættelsestidsinteresseret i almindelighed, og for enhver fæstnings- og bunkerentusiast i særdeleshed. Desuden bør den almindeligt lokalhistorisk interesserede stifte bekendtskab med bogen i de egne af landet, hvor der findes rester af de tyske befæstninger, som jo ikke kun ligger ovre i Jylland, nede på stranden. Mange vil formentlig blive overraskede over, hvilke omkostninger og hvilken historie betonklodserne er levn af. *German Bunkers in Denmark* kan på det stærkeste anbefales.

Henrik Gjøde Nielsen